

РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ 2013–2014 РР. ЯК ВІДПРАВНА ТОЧКА У РЕАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИМ НАРОДОМ ПРАВА *JUS RESISTENDI*: ВИМОГИ ПРОПОРЦІЙНОСТІ І ДОЦІЛЬНОСТІ

THE REVOLUTION OF DIGNITY 2013–2014 AS THE STARTING POINT FOR THE IMPLEMENTATION OF *JUS RESISTENDI* RIGHT BY THE UKRAINIAN PEOPLE: REQUIREMENTS OF PROPORTIONALITY AND EXPEDIENCY

Михайліченко О.С., студент I курсу магістратури

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття розкриває з правової позиції історію національно-патріотичних протестних акцій в Україні на підтримку європейського вектора зовнішньої політики. Досліджена правомірність дій українських громадян та державних органів під час Революції Гідності крізь призму права *jus resistendi* як комплексного явища, яке повноцінно сформувалося ще за часів Відродження та об'єднує в собі декілька інших «прав».

Таким чином відкинуті тези представників держави-агресора щодо начебто «конституційного перевороту», нелегітимності усіх подальших дій українських урядовців та спроб взагалі поставити суверенітет під сумнів. Для пояснення історії розвитку *jus resistendi* автор звернувся до праць представників філософської та правової думки різних епох, думок громадських діячів, положень Конституції України, міжнародно-правових актів та рішень Європейського суду з прав людини в аспекті «справ Майдану». Також застосовуються принципи й тести, за якими не складно дійти висновку про правомірність і законність протестів, коли розпочалася зміна усіх національних державних інституцій як основоположних базисів представницької демократії.

Першими проявами повстання проти авторитарних режимів були протести під час здобуття Незалежності та Помаранчевої Революції. Вони не стали достатньо успішними, оскільки не призвели до суттєвих змін у політичній системі, а державний апарат залишався репресивним у своїх діях та керувався політичними інтересами певних окремих груп чи держави-агресора. Тоді населення не могло ефективно захистити свої права за допомогою інших правових механізмів (такі як конституційні методи, громадянська непокоря, пасивний опір тощо), які є реальними в державах демократичного світу. Після Революції Гідності українська влада обрала шлях до формування демократичного та вільного суспільства. В умовах поточних кривавих та нищівних бойових дій, ефективне право на повстання проти окупаційного режиму держави-агресора отримало свій перший розвиток саме під час подій 2013–2014 рр.

Ключові слова: *jus resistendi*, право на повстання, право на опір гнобленню, право на революцію, Революція Гідності, Загальна декларація прав людини, Європейська конвенція з прав людини, принцип пропорційності, заборона катувань.

The article reveals from a legal standpoint the history of national-patriotic protest actions in Ukraine in support of the European vector of foreign policy. The legality of Ukrainian citizens' actions and state bodies during the Revolution of Dignity is investigated through the prism of the law of *jus resistendi* as a complex phenomenon that was fully formed during the Renaissance and combined several other «rights».

To explain the history of the development of *jus resistendi*, the author turned to the works of representatives of philosophical and legal thought of different eras, opinions of public figures, provisions of the Constitution of Ukraine, international legal acts and decisions of the European Court of Human Rights in the aspect of «Maidan Cases». Principles and tests are also applied, according to which it is not difficult to conclude the legality and legitimacy of protests when the change of all national state institutions as the fundamental bases of representative democracy has begun. In this way, the theses of the representatives of the aggressor state regarding the alleged «constitutional coup», the illegitimacy of all subsequent actions of Ukrainian government officials and attempts to question sovereignty, in general, were rejected.

The first manifestations of rebellion against authoritarian regimes were the protests during the gaining of independence and the Orange Revolution. But they did not become successful enough because the government remained repressive in its actions and was guided by the political interests of certain individual groups or the aggressor state. Then the population could not effectively protect their rights with the help of other legal mechanisms (such as constitutional methods, civil disobedience, passive resistance, and so forth.), which are fundamental in Western countries. In the conditions of the current bloody and devastating hostilities, the effective right to revolt against the occupation regime of the aggressor state received its first development precisely during the events of 2013–2014.

Key words: *jus resistendi*, the right to revolt, the right to resist oppression, the right to revolution, the Revolution of Dignity, the Universal Declaration of Human Rights, the European Convention on Human Rights, the principle of proportionality, the prohibition of torture.

Боротьба громадян за обраний державою курс євроінтеграції, тобто Революція Гідності, «Євромайдан» стала епохальною точкою в формуванні сучасної історії України. Десятиліттями українська зовнішня політика невдало хиталася між курсом на інтеграцію зі своїм східним сусідом та західними цінностями та курсом на приєднання до західного світу. Революція дарувала українському народові плоди: його доля – єднання зі спільнотою демократичних держав.

Метою статті є історико-правовий аналіз формування *jus resistendi* як складової доктрини природного права, його розвиток в Україні, з'ясування його впливу на події як під час Революції Гідності 2013–2014 рр., так і на поточний супротив українського населення російській агресії. Крізь застосування призму тестів пропорційності та доцільності нагально встановити правомірність тогочасних акцій, які навіть зараз сприймаються російськими урядовцями в якості «державного перевороту». Шляхом звернення до праць видатних філософів і правників минулого, до національного законодавства та європейської судової практики бажано надати висновок, яку роль *jus resistendi* відігравало

та відіграє зараз для захисту української державності, що перебуває на межі існування.

Jus resistendi досліджувалося українськими правниками В. Волошиною, І. Діордіною, В. Головченком, В. Горбачем, В. Кириченком, М. Оросом. Вагомий вклад в аналіз цього права внесли С. Погребняк та О. Уварова. Відчутні також доробки видатних суддів та фахівців з конституційного права, зокрема В. Джуня та В. Шаповала. На міжнародному рівні тема *jus resistendi* здобула особливої уваги у працях Платона, Фоми Аквінського, Джона Лока та Олександра Гамільтона.

Хоча серед громадськості, правозахисників та журналістів (С. Букет, Л. Шипілов, П. Стецюк, І. Воробйов та ін) велися змістовні дискусії щодо ефекту *jus resistendi* на події після 2014 року, в українській юридичній науці майже відсутні актуальні та оновлені дослідження, які б надали правову оцінку праву на повстання під час події Революції Гідності та відповіли на запитання: чи була Революція Гідності відправною точкою у зміні світогляду українського народу та правомірною з позицій доктрини природного права Нового часу і національного законодавства?

Однією з причин протестів стали надмірна концентрація влади в руках Віктора Януковича та його «сім'ї», небажання населення допустити перетворення країни на одну з колоній Росії. ЄСПЛ у справі «Луценко і Вербицький проти України» визнав, що під час подій Революції Гідності тодішня влада посягнула на положення Європейської конвенції з прав людини, зокрема, статті 3 (заборона катувань) і статті 5 (право на свободу і особисту недоторканість). Суд встановив, що правоохоронні органи катували заявників, а національні суди, куди звертались протестувальники за захистом, не змогли провести належного розслідування [1].

Чи відбувалися порушення громадського порядку та прав людини зі сторони протестувальників? Навіть якщо спробувати надати ствердну відповідь, певні порушення під час протестів були мізерні у порівнянні зі свавіллям тодішньої влади.

Революція Гідності була яскравим проявом реалізації українського народу власного «права на повстання» (далі – *jus resistendi*). Хоча ми спроможні довго дискутувати щодо походження цього терміну та його сутності, завдяки працям видатних філософів та юристів спробуємо пояснити принаймні частинку існування даного юридичного явища.

Хоча право *jus resistendi* має дещо розпливчастий і непридатний для практичного використання характер, воно є останнім засобом, яке суспільство може використовувати під час надзвичайної ситуації, коли інші права можуть не існувати або їх применшує військова агресія.

Jus resistendi має давню історичну традицію. Ще Платон доходить висновку, як народ може вигнати тирана з полісу, та навіть, у разі неспроможності скинути тирана, має право його вбити шляхом змови [2, с. 270]. Якщо тиранія стає настільки надмірною, що стає нестерпною, християнський філософ Фома Аквінський стверджував, що вбити тирана було б актом чесноти [3, с. 145–147]. Джон Лок зазначав, що самозахист є частиною закону природи і «якщо король протистоїть тілу співдружності... і буде жорстоко тиранізувати над усім, з нестерпним зловживанням, люди мають право захищатися від тиранії» [4, с. 71]. Нарешті, Олександр Гамільтон стверджував, що «якщо представники народу зрадять своїх виборців, не залишиться жодного ресурсу, окрім використання цього споконвічного права на самозахист, яке є найважливішим для всіх позитивних форм правління» [5].

З Декларації незалежності Сполучених Штатів ми зрозуміємо, що *jus resistendi* – це право народу змінювати або скасовувати будь-яку форму правління, яка стає руйнівною для певних невідчужуваних прав – життя, свободи та прагнення до щастя [6]. *Jus resistendi* отримало нового розвитку під час подій, життєво важливих для людської історії: Славна революція в Англії, Французька революція, Американська революційна війна, Арабська весна тощо. Але Революція Гідності та російсько-українська війна проливають нове світло на *jus resistendi* та показують, наскільки це важливо право народу на захист своєї Батьківщини.

У національному законодавстві не використовується формулювання «право народу на повстання/революцію/опір», проте його ознаки можна витлумачити з інших конституційних прав: на повагу до гідності (ст. 28), вільне висловлення поглядів і переконань (ст. 34), свободу мирних зібрань (ст. 39), гідне життя (Преамбула Конституції України та ст. 48 у світлі Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права).

У статті 22 Конституції України вказано, що вказані права та свободи людини не є вичерпними, однак їх треба розглядати крізь призму інших норм, які опосередковано перетворюють індивідуальні права на колективне право на самовизначення та повстання (у разі недовіри мирних засобів). Варто навести й п. 3 Преамбули Загальної декларації прав людини, відповідно до якого права людини має бути захищено силою закону «з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії та гноблення», Зібрання громадян у листопаді 2013-го – лютому 2014 року відбувалися в цілковитій відпо-

відності до Конституції та не суперечили жодній із наведених статей.

Право на повстання активно вивчалось С. Погребняком та О. Уваровою. Вони зазначають, що право на опір гнобленню, право на повстання і право на революцію досить часто використовують в одному поняттєвому ряду [7].

Автори виокремлюють: (1) право на опір гнобленню, яке може здійснюватися як мирно, тобто без застосування насильства, і бути поєднаним із насильством; (2) право на повстання – змінювати свій державний устрій, або здійснювати радикальні реформи в системі державного управління шляхом насильства чи загального повстання у ситуації, коли легальні та конституційні способи здійснення таких змін виявилися недостатніми чи настільки скрутними, що стали недоступними (3) право на революцію, яке має на меті не просто заміну політики на більш бажану, але повну зміну всього режиму.

Доцільно об'єднати дані формулювання під одним терміном *jus resistendi*, оскільки Революція Гідності: (1) мала мирний, частково поєднаний з насильством, характер, (2) стосувалась очищення уряду та парламенту, коли усі законні шляхи до таких змін були неефективні та недоступні, (3) означала повну зміну режиму Януковича.

Вагомий внесок до визначення природи *jus resistendi* як законного явища зробив кардинал Л. Гузар, який наголошує, що існують такі ситуації, коли навіть збройний опір є дозволеним. Коли влада використовує надмірну силу, народ має право оборонитися зі зброєю. «Кожен із нас має право оборонитися... Сила нашого народу у миролюбстві. Влада б'є, але ні за що бити. Влада, яка б'є лише через те, що когось не любить, показує тим свою неміч» [8].

Л. Гузар виступив проти закріплення подібної норми у Конституції України, зазначивши: що це є закон природи та кожен має право захищати себе та своїх ближніх, відповідати такими засобами, якими нападають на особу. «За зброєю можна братися, якщо зброя звернена проти тебе» [8].

Іншу думку щодо *jus resistendi* виклав В. Шаповал. У 1996 році він, як представник робочої групи з розробки Основного Закону, підтримував офіційне внесення права на повстання в Конституції України та пропонував закріпити приблизно такий текст: «Народ і кожен громадянин, зокрема, мають право всіма методами захищати...» [9].

У низці західних держав прописана подібна форма протесту проти тиранії в Основному Законі. Так, в Конституції Естонії, прийнятій 1992 році, ч. 2 ст. 54 говорить: «Кожен громадянин Естонії має право, за відсутності інших засобів, надавати спробам насильницької зміни конституційного ладу опір з власної ініціативи» [10].

У ст. 23 Хартії основних прав і свобод Чехії від 1991 р. сказано: «Громадяни мають право чинити опір кожному, хто зазіхає на демократичний порядок здійснення прав людини та основних свобод, встановлений Хартією, якщо діяльність конституційних органів і дієве використання коштів, передбачених законом, виявляються неможливими» [11].

Частина 4 ст. 20 Основного Закону Німеччини свідчить: «Всі німці мають право на опір кожному, хто спробує усунути цей лад, якщо інші засоби неможливі». Ідея даного положення нав'язана досвідом фашизму, що прийшов до влади законним шляхом, а потім знищив встановлений конституційний лад [12].

Є свідомі аргументи як проти, так і за внесення *jus resistendi* у Конституцію України. З однієї сторони, право на повстання є невіддільною частиною природного права, яке вже шанується усіма державами демократичного світу, і тому не потребує додаткового формулювання. З іншої сторони, з початком повномасштабного вторгнення постала потреба у разючих змінах до усіх сфер законодавства, зокрема у конституційному.

Дотримуємося думки Л. Гузара і відкидаємо необхідність нормативного закріплення *jus resistendi* принаймні зараз, коли серед багатьох українців і так відчутна зневіра до

принципів міжнародного права та права загалом. Переглянути це питання є сенс тільки після завершення російсько-української війни.

Якщо звернутися до статті 5 Загальної декларації прав людини, то у ній викладено, що ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання. З норми цієї статті автор і тлумачить походження *jus resistendi* як реального юридичного явища.

Юрист В. Поляновський слушно виокремлює певні принципи, за умови дотримання яких реалізація *jus resistendi* є законною [13].

1. Принцип народного суверенітету. Більшість громадян підтримує застосування пропорційної сили, або революціонери покладаються, що населення підтримає їх дії, якщо знатиме про відповідні обставини застосування такої сили.

2. Принцип субсидіарності. Застосування сили має бути останнім *modus operandi* (способом дії), засобом, альтернативи якому немає.

3. Принцип справедливої причини. Причиною застосування сили має бути тиранія і гноблення з боку держави у вигляді систематичних істотних порушень.

4. Принцип диференціації. Застосування сили має бути спрямоване виключно проти репресивної влади (політичного керівництва, силового блоку), в жодному разі не проти цивільного населення, і слугувати засобом припинення триваючого гноблення, а не покаранням за вже припинене гноблення.

Л. Шипілов наводить критерії реалізації права на повстання, угулосні з позиціями правознавців С. Погребняк і О. Уварової:

1. Демократизм. Мета повстання легітимна, коли виходить із мотивів захисту порушених прав. Характеризується підтримкою більшості населення;

2. Принцип пропорційності. Повстання – крайній засіб;

3. Держава має робити все, щоб люди не звернулися до повстання. Адресатом права на повстання є об'єкт – узурпована влада [14].

Акції на майдані Незалежності, які почалися 21 листопада 2013 року, до ескалації насильницьких дій із боку влади мали ненасильницький характер. Натомість у ніч на 30 листопада 2013 року загін силовиків застосував спецзасоби для розгону мітингувальників.

Влада Януковича вдавалася й до інших злочинних дій: винесення неправомірних судових рішень із порушенням процедури щодо заборони мирних мітингів; залучення до нападів озброєних найманців, так званих «тітушок»; викрадення та побиття мирних мітингувальників, а пізніше катування та вбивства; створення так званих ескадронів смерті; залучення провокаторів; протизаконне тримання учасників Революції Гідності під вартою; використання зброї проти мирних людей; розстріли в середмісті столиці мирних протестувальників.

Насильницькі дії влади змусили протестувальників використовувати засоби самозахисту, здебільшого саморобні

щити, каски, кийки, «коктейлі Молотова». Використання засобів самозахисту з боку протестувальників мало собою вимушену, спровоковану реакцію на злочинні дії держави. Водночас державний переворот передбачає використання зброї як основний інструмент усунення влади.

Революція Гідності не є переворотом відповідно до принципу пропорційності.

Тест на пропорційність зазвичай містить три критерії: (1) засіб, призначений для досягнення мети влади, повинен підходити для досягнення цієї мети (доречність), (2) з усіх відповідних засобів має бути обрано той, який у найменшій мірі обмежує право приватної особи (необхідність); (3) збиток приватній особі від обмеження її права повинен бути пропорційний вигоді уряду щодо досягнення поставленої мети (пропорційність у вузькому розумінні) [15, с. 61–63].

Хоча цей тест застосовується для визначення дій влади, він може застосовуватися і щодо суспільства: (1) дії українського населення є доречними, адже влада Януковича почала застосовувати країні репресивні заходи до протестів, що підтверджується висновками ЄСПЛ у справі «Шморгунов проти України», суд виявив безліч ознак звернень влади до надмірної та жорстокої сили проти та випадки невинуватого затримання, призвели до порушення мирного характеру протесту, які призвели до ескалації насильства та сприяли йому, (2) виступи були переважно мирними, організовані зі сторони протестувальників порушення прав людини були мізерні, (3) суспільство вважало Революцію Гідності потрібним та невіддільним явищем, яке наблизить його до головної цілі – становлення України як європейської держави, у якій шанується верховенство права, повага до людської гідності та культурна самобутність [16].

Підтримуємо позицію юриста І. Воробйова, що прояви беззаконня та узурпації влади у демократичному суспільстві викликають несприйняття та готовність боротися, бо посягають на основоположну цінність держави – непорушність прав і свобод громадян. Без верховенства права не буває громадянських свобод. Без верховенства права не буває вільних громадян. Ці поняття взаємопов'язані [17].

Отже, Революція Гідності відповідає наведеним в статті принципам *jus resistendi* в силу жорстких репресивних дій з боку уряду та неможливості досягти цілей євроінтеграції іншим шляхом. Вона стала визначальним фактором у формуванні не тільки української політики, а й відповідним пунктом для розвитку в нашій правовій системі верховенства права. *Jus resistendi* поки що не потребує чіткого нормативного закріплення, адже природне право вже поважається та шанується українськими правниками. Віримо, що російська агресія не завдасть остаточному закріпленню в національному законодавстві тих цінностей, за які зараз проливається кров. Янукович та його прихильники перебували під впливом російської влади, ігнорували заклики міжнародної спільноти щодо мирного врегулювання протестів і усіма силами їх придушували. На той момент для громадян не було кращого засобу захистити їх права, аніж повстати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Справа «Луценко та Вербицький проти України», рішення Європейського суду з прав людини (Заяви № 12482/14 та № 39800/14). База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. 2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_g17 (дата звернення: 04.03.2023).
2. Платон. Держава. Пер. з давньогрек. Д. Коваль. К.: Основи, 2000. 355 с.
3. Swartz N. P. Thomas Aquinas: on law, tyranny and resistance. Acta Theologica. 2010. pp. 145–157.
4. Locke John. Second Treatise of Government. Project Gutenberg Library. 1980. URL: <https://english.hku.hk/staff/kjohnson/PDF/LockeJohnSECONDTREATISE1690.pdf> (дата звернення: 20.02.2023).
5. Hamilton Alexander. The Same Subject Continued: The Idea of Restraining the Legislative Authority in Regard to the Common Defense Considered. The New York Packet. 1787.
6. United States' Declaration of independence: A transcription. U.S. National Archives and Records Administration. 2020. URL: <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript> (дата звернення: 20.02.2023).
7. Погребняк С. П., Уварова Є. А. Опір гнобленню. Повстання Революція Теоретико-правовий аналіз у світлі доктрини прав людини. Право і громадянське суспільство – науковий журнал | електронне видання. 2013. №2. URL: <https://bit.ly/3GCr0RF> (дата звернення: 20.02.2023).
8. Гузар Л. Право на повстання – то є закон природи. Газета «Українська молода». 2014. URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/2395/180/85201/> (дата звернення: 20.02.2023).

9. Ісаченко Л. В. Володимир Шаповал: Про конституційний процес, український політичний «акваріум» і право на повстання. Суспільно-політичне студентське видання «Грінченко Інформ». 2016. URL: <http://grinchenko-inform.kubg.edu.ua/volodymyr-shapoval-pro-konstytutsijnij-protses-ukrayinskyj-politychnyj-akvarium-i-pravo-na-povstannya> (дата звернення: 24.02.2023).
10. The Constitution of the Republic of Estonia. Government Office of Estonia. 1992. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/521052015001/consolide> (дата звернення: 24.02.2023).
11. Czech Republic's Constitution of 1993 with Amendments through 2013. The Constitute Project. 1991. URL: <https://bit.ly/3xNSKxt> (дата звернення: 24.02.2023).
12. Basic Law for the Federal Republic of Germany with Amendments dated 28 June 2022. German Federal Ministry of Justice website. 1949. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html#p0019 (дата звернення: 24.02.2023).
13. Поляновський В. Право на революцію – невід’ємне природне право людини. Юридична газета. 2022. URL: <https://yurgazeta.com/publications/practice/inshe/pravo-na-revoljuciju--nevidimne-prigodne-pravo-lyudini.html> (дата звернення: 24.02.2023).
14. «Майдан і Конституція» – правова дискусія. Національний музей Революції Гідності. 2020. URL: <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/1097> (дата звернення: 24.02.2023).
15. Cohen-Elyia M., Porat. I. American Balancing and German Proportionality. Oxford University Press and New York University School of Law. 2010. pp. 59–81.
16. Справа «Шморгунов проти України», рішення Європейського суду з прав людини (Заява № 15367/14 та 13 інших заяв). База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. 2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_g02 (дата звернення: 24.02.2023).
17. Воробйов І. Революція гідності відбулася, але чи досягли ми верховенства права? Інтернет-ЗМІ «Українська Правда». 2020. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/02/20/7324674/> (дата звернення: 24.02.2023).